

ANEŽKA BAĐUROVÁ, MARKÉTA BRABCOVÁ
PRZY WSPÓŁPRACY HANY BERÁNKOVÉJ

Digitalizacja ilustracji ze starych druków w Bibliotece Akademii Nauk Republiki Czeskiej

W naszym artykule pragniemy przedstawić projekty, którymi w związku z grafiką książkową XVI–XVIII w. zajmował się bądź zajmuje dzisiejszy oddział księgoznawczy Biblioteki Akademii Nauk Republiki Czeskiej (dalej: KNAV)¹. W zakres jego działalności wchodzi dwa podstawowe zadania: opieka nad własnym zabytkowym księgozbiorem biblioteki, który liczy 25 tys. woluminów, nie wyłączając niewielkiego zbioru rękopisów, archiwaliów i inkunabułów (po około 100 woluminów) oraz tworzenie retrospektywnej bibliografii narodowej bohemików obcojęzycznych z lat 1501–1800 (*Bibliografii cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800*). Poprzez swe prace bibliograficzne oddział księgoznawczy jest związany ze wszystkimi instytucjami, które sprawują pieczę nad księgozbiorem historycznymi. Jako obcojęzyczne bohemika traktowane są dzieła drukowane na terytorium dzisiejszej Republiki Czeskiej w języku innym niż czeski oraz dzieła drukowane za granicą, o ile mają jakikolwiek związek ze środowiskiem czeskim (przez treść, osobę autora, mecenasów itp.).

Można stwierdzić, że zainteresowanie obrazowym uzupełnieniem tekstów w starych drukach wniósł do biblioteki, już w momencie jej powstania w 1953 r., jej pierwszy dyrektor, docent František Horák, autor jedynej jak dotąd w Republice Czeskiej monografii poświęconej tematycznie przeglądowi historycznemu ilustracji książkowej do końca XVIII w.² Horák był dyrektorem, a także redaktorem kontynuującym podstawową serię retrospektywnej narodowej bibliografii druków w języku czeskim i słowackim³, dla której na bieżąco, do kolejnych publiko-

¹ Początkowo działała jako Základní knihovna Československé akademie věd (ZK ČSAV) od 1 stycznia 1953, F. Horák był jej dyrektorem do roku 1967. Więcej o jej historii zob.: <http://www.lib.cas.cz>. Obecnie używana jest nazwa Knihovna Akademie věd ČR, v. v. i.

² F. Horák, *Česká kniha v minulosti a její výzdoba*, Praha 1948, 253 s., 142 tab.

³ *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. Díl I. Prvotisky (do r. 1500)*. Red. Z.V. Tobolka, vydala Komise pro knihopisný soupis československých tisků až do konce XVIII. století Praha, V komisi knihkupectví Fr. Topiče 1925. 45 s. Díl II. Tisky

wanych tomów, były gromadzone kopie charakterystycznych elementów graficznych z opisywanych książek. W ten sposób powstawało archiwum fotograficzne, podobnie jak stworzone później także dla materiału zgromadzonego do drugiej części retrospektywnej bibliografii narodowej. Był to *Wykaz bohemikův obcojazyčných z let 1501–1800*, którego opracowanie zainicjował F. Horák w połowie lat 50. w swoim nowym miejscu pracy⁴. W odróżnieniu od *Knihopisu*, który po odejściu Horáka z Biblioteki Głównej ČSAV w 1967 roku powrócił pod dach Biblioteki Narodowej, heurystyka i opis bibliograficzny bohemikův obcojazyčných pozostały w gestii Biblioteki Głównej ČSAV. Kontynuowano tutaj, także wrywkowe, fotograficzne dokumentowanie elementów zdobniczych w badanych książkach. Przygotowywanie retrospektywnej bibliografii narodowej dostarcza bowiem opracowującym mnóstwa informacji, także o artystycznym kształcie opisywanych druków. Nie dziwi więc to, że takie spotkania z często nieznanymi dotąd ilustracjami i motywami artystycznymi dają impuls do szukania sposobów prezentacji tego materiału specjalistom. W wyniku rozważań na ten temat

z let 1501–1800. Založil Z.V. Tobolka, pokračoval F. Horák. Praha, 1939–1967. Sv. 1–9. Dodatky. Red. B. Wižďálková: Část I–VI. Písmo A–Píseň. Čís. 3212.820, Praha, Národní knihovna ČR 1994–2000. 5 sv. Zob. też <http://www.knihopis.org/>.

Czeska retrospektywna bibliografia narodowa od początku podzielona była według kryterium językowego – na dzieła wydawane w języku czeskim i słowackim oraz dzieła obcojęzyczne. Redagował tę bibliografię od 1952 r. F. Horák jako następca Z.V. Tobolki w Bibliotece Narodowej, skąd była ona przeniesiona do Základní knihovny ČSAV. Od roku 1967 jest *Knihopis* znowu pod opieką Národní knihovny ČR. Więcej o historii i o metodyce bibliografii zob.: B. Wižďálková, *Knihopis českých a slovenských tisků (Nad ukončením základní řady soupisu)*, Česká bibliografie 10, 1973, s. 307–333; P. Voít, *Na okraj dalšího pokračování Knihopisu českých a slovenských tisků*, Česká bibliografie. Sborník statí a materiálů, sv. 22, 1986, s. 102–117; J. Pokorná, P. Voít, *Současný stav národní retrospektivní bibliografie – Knihopis českých a slovenských tisků. Národní retrospektivní bibliografie 19. století*, [w:] 3. národní konference o bibliografii v ČSR. Sborník materiálů, Praha 1987, sv. 2, s. 329–331; J. Hejnic unter Mitarbeit von A. Baďurová und M. Bohatcová, *Fragen der bibliographischen Beschreibung und Bearbeitung der tschechischen und fremdsprachigen bohemischen Drucke des 16.–18. Jahrhunderts*, Vorträge und Abhandlungen zur Slavistik, Bd. 17, München 1991, s. 32–43.

⁴ Dzisiaj *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800*, której przygotowywanie należy do prac oddziału księgoznawczego Knihovny Akademie věd ČR. Zob.: F. Horák, *Pojem bohemikum*, Česká bibliografie 1, 1959, s. 9–18; M. Bohatcová, *Verzeichnisse gedruckter Bohemica von 1501 bis 1800*, Gutenberg-Jahrbuch 43, 1968, s. 136–138; B. Brtová, *Soupis cizojazyčných bohemiků z let 1501–1800 (Zpráva o práci)*, Vědecké informace ČSAV, 1973, Suplement 3, s. 54–61; A. Baďurová, *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800 zpracovávaná v Základní knihovně – Ústředí vědeckých informací ČSAV*, [w:] III. národní konference o bibliografii v ČSR. Sborník materiálů, Praha, Státní knihovna ČSR 1987, sv. 2, s. 332–335. Zob. też: na <http://www.lib.cas.cz/kad/bibliografie.htm>. Ostatnio wydano na płycie CD-ROM spis druków z miejscowych warsztatów z XVI i XVII wieku: *Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800. I. Produkce tiskáren na dnešním území České republiky v 16. a 17. století*. Úvod A. Baďurová, Praha, Knihovna Akademie věd České republiky 2003, w przygotowaniu jest kolejny CD-ROM z bohemikami XVIII wieku. Wydany też został w roku 2007 CD-ROM *Bibliografie spisů J.A. Komenského vytištěných do r. 1800*.

1. Kłodzko, Moriz Johann Vogt, Ocist: *Historische und Geographische Beschreibung des Königreichs Böhmen Mit vielen Kupffern*. Praha; Nürnberg: Johann Friedrich Rüdiger – bibliopola, 1742 (tab. ad pag. 96), Biblioteka Akademii Nauk Republiki Czeskiej

po roku 1967 rozszerzono nieco koncepcję tworzonego archiwum fotograficznego. Przekazy wizualne były już wybierane do skopiowania nie tylko pod względem ich przydatności jako przyszłych ilustracyjnych dodatków do opisów bibliograficznych, lecz także ze względu na ich wartość dokumentalną, jako element wzmacniający tekst drukowany. Dotychczas zgromadzony materiał fotograficzny rozdzielono na grupy tematyczne, które sukcesywnie określano tematycznie: np. rzemiosło, muzyka, Maria (Matka Boska), Jezus Chrystus, winiety, inicjały, fryzy, strony tytułowe, sygnety, wolnomularstwo, mapy, weduty – miasta, klasztory, pałace, dyscypliny nauki, godła i herby, święci, biblioteki, flora, fauna, portrety, misje. Niestety oczekiwany rozwój tego archiwum opóźnił się, ponieważ w trakcie badań zabytkowych zbiorów na potrzeby bibliografii odkrywano coraz mniej nieznanych wydań bohemików. Z czasem, kiedy zlikwidowano w bibliotece pracownię fotograficzną, zaprzestano sporządzania fotokopii. Z wielu innych powodów do kontynuacji fotograficznego dokumentowania ilustracji z bohemików

obcojęzycznych z lat 1501–1800 doszło dopiero po roku 2000, kiedy można było korzystać już z nowego wyposażenia technicznego KNAV. W 1999 r. biblioteka uzyskała wsparcie finansowe Agencji Grantów Akademii Nauk na projekt pod tytułem *Widoki miast i innych miejscowości w drukach XVI–XVIII wieku* (dotyczący terytorium Republiki Czeskiej). Ustalono następujące cele:

a) spis widoków miast i ich części występujących w książkach, drukowanych w XVI–XVIII w. w drukarniach na terytorium dzisiejszej Republiki Czeskiej,

b) spis tychże widoków w drukach warsztatów zagranicznych z XVI–XVIII w., jeżeli tematem ryciny było miejsce znajdujące się na terytorium dzisiejszej Republiki Czeskiej,

c) analityczne uporządkowanie uzyskanych informacji, biorące pod uwagę zarówno przypuszczalne związki i współpracę twórców (drukarz/autor dzieła/grafik), jak i okres stosowania konkretnych motywów topograficznych i technik graficznych, ustalonych w badanych bohemikach.

Definicja bohemiku w tym wypadku nie została ograniczona językowo, tak więc podstawowym źródłem danych o występowaniu widoków miejscowości w starych drukach stały się obie językowe części retrospektywnej bibliografii narodowej – czeska i obcojęzyczna, tj. 17 631 opisów *Knihopisu* i ok. 26 tys. opisów bohemików obcojęzycznych. Jednakże każda część została opracowana w nieco inny sposób. W przypadku druków czeskojęzycznych wyniki ograniczono do spisu i indeksowego uporządkowania nazw przedstawionych miejscowości, wydzielonych z zapisów *Knihopisu*, natomiast przy opracowywaniu bohemików obcojęzycznych wybranie miejscowości z opisów bibliograficznych było zaledwie punktem wyjścia do dalszych badań, do szczegółowego opisu widoku, fotografii cyfrowej i dopiero później opracowania spisu i uporządkowania indeksów. W miarę możliwości czasowych wyszukiwano również w trakcie realizacji projektu odpowiadające ustalonym kryteriom druki w instytucjach, których historyczne zbiory książkowe dotychczas nie zostały szczegółowo przebadane dla celów bibliografii bohemików obcojęzycznych, a mogły w nich się zachować egzemplarze wydań dotąd nierejestrowanych bibliograficznie. Celem tych działań było stworzenie bazy danych, która służyłaby badaczom zainteresowanym grafiką książki.

Pokróćce omówimy zasady przyjęte w naszej pracy i niektóre trudności wiążące się z realizacją założonego programu: przedstawione miejscowości należało zidentyfikować, przy czym trzeba było rozpoznawać nieużywane nazwy historyczne, wielokroć nawet nieistniejących już miejscowości; rozwiązywać niepełne dane rytowników; decydować, czy ilustrację ze spisu wyłączyć jako rysunek stanowiący całkowitą fantazję czy, choć z wahaniem, włączyć go do bazy i pozostawić do dalszych badań bardziej doświadczonym specjalistom (np. ryciny w sprawozdawczych drukach XVI i XVII w., gdzie bardziej dbano o obrazowe pokazanie akcji – bitwy itp. niż o wierne podobieństwo do konkretnego miejsca). Metody opracowania podobnych informacji w istniejących bazach danych były

bardzo pomocne we wstępnym porządkowaniu zgromadzonego materiału. Ustalano potencjalne związki, okoliczności towarzyszące powstaniu książki, w których rejestrowany obraz był umiejscowiony; wzięto pod uwagę również przewidywane zainteresowania badaczy różnych specjalności. Taki sposób opracowania tworzył jednak szereg trudności i zmuszał do wielokrotnych korekt zapisów. Jak wiadomo, każde odstępstwo od jednolitości w zapisie poszczególnych punktów utrudnia wyszukiwanie danych. W przypadku nazw osobowych w końcowych pracach bardzo pomogła nam instalacja utworzonego przez nas indeksu form osobowych. Borykałyśmy się jednak także z komplikacjami o charakterze technicznym i funkcjonalnym, które zmuszały nas do wprowadzania zmian w ustalonym pierwotnie postępowaniu. Miały one też negatywny wpływ na płynność prac. Zupełnie nieoczekiwanie odmówiło posłuszeństwa oprogramowanie zakupione do celów archiwizacji i sporządzania zdjęć cyfrowych, które trzeba było po przerwie zastąpić innym. Nie mogłyśmy też w pełni zrealizować modelu zbioru reprodukcji według poszczególnych miejscowości, z niektórych bibliotek bowiem wypożyczałyśmy do zbadania i digitalizacji woluminy liczone w setkach. Dla ułatwienia bibliotekarzom ekspedycji książek w uzgodnionej liczbie zamawiane one były według kolejności sygnatur bibliotecznych⁵. To oznaczało jednak niemal rezygnację, za pomocą wyszukiwania na CD-ROM-ie, z porównywania wariantów widoków tej samej miejscowości. W przypadku niektórych, bardzo podobnych do siebie, wpisywano przynajmniej uwagi wskazujące na podobieństwa. Jednak nie udało się konsekwentnie w taki sposób połączyć wszystkich powtarzających się wizerunków. Uporządkowanie zgromadzonych danych przeprowadzono poprzez krzyżowe indeksy bezpośrednio w bazie danych. Zostały one zbudowane na zasadzie łańcucha wybranych haseł. W zależności od wybranego głównego kryterium każdy indeks zawiera możliwość wykazania pewnych zależności – przez to, że nie tworzy go tylko jeden, ale kombinacja kilku terminów w łańcuchu.

Indeks przedstawionych miejscowości zawiera zidentyfikowanie widoku danego miejsca w kolejności chronologicznej, z danymi o zastosowanej technice graficznej i z nazwiskami twórców (rytowników, autorów wzorów itp.).

Indeks przedstawionych miejscowości towarzyszących portretom osób stanowi wybór ilustracji, z portretem jako głównym motywem, do którego jako element towarzyszący dodany jest obraz miejscowości czy jej fragmentu (w większości przypadków związanej z życiem portretowanej osoby). Podana jest również data druku lub powstania widoku i nazwisko jego twórcy.

Indeks portretowanych osób porządkuje te same dane w odwrotnym porządku: portretowana osoba – miejscowość (tym indeksem jest opatrzona niestety tylko część druga).

⁵ Należy zaznaczyć, że prace fotograficzne, poczynając od wykonania fotokopii, przez ich archiwizację i ich selekcję do digitalizacji (ok. 1750 reprodukcji) przygotowała (z małymi wyjątkami) L. Brtová, która jednocześnie na podstawie dostępnych źródeł je identyfikowała.

Indeks chronologiczny przedstawia motywy topograficzne uporządkowane według daty powstania (ewentualnie według wydania dzieła), z dołączonymi nazwami twórców obrazów i drukarzy.

Indeks artystów dokumentuje udział poszczególnych artystów (autorów wzorów, rytowników itd.) na obrazach miejscowości, z dołączonymi nazwiskami drukarzy, w których druki zawierały wizerunki miast, i podaje, jaką techniką zostały one sporządzone.

Indeks technik graficznych informuje o zastosowaniu drzeworytu, miedzioorytu i akwaforty w przypadku zidentyfikowanych wizerunków, z podaniem daty, nazwiska artysty i drukarza.

Indeks drukarzy jest zwierciadlanym odbiciem związków pomiędzy artystami i drukarzami – podczas gdy w indeksie artystów łatwo znajdziemy związek grafik – drukarz (lub drukarze), tutaj jest uwzględniony potencjalny związek drukarz – grafik.

Do drugiej części zawierającej obcojęzyczne bohemika dodany został indeks widoków miejscowości według krajów. Zgodnie ze stosowanymi zasadami wyboru według zagraniczne miasto mogło pojawić się w spisie jedynie wtedy, gdy jego widok był prezentowany w egzemplarzu, który wyszedł spod prasy drukarni na dzisiejszym terytorium Republiki Czeskiej.

Indeks wskazuje, że w produkcji krajowych drukarni nie pojawiła się zbyt duża liczba obrazków ukazujących miasta z innych krajów, i tak: Bośnia-Hercegowina – 3, Dania – 1, Egipt – 2, Francja – 3 (w 5 widokach), Chorwacja – 1, Indie – 1, Włochy – 9 w 19 widokach, Izrael – 2, Jugosławia – 4 w 5 widokach, Cypr – 2, Litwa – 1, Węgry – 2 w 6 widokach, Peru – 1, Polska – 10 (14 widoków), Portugalia – 1, Austria – 8 (20 widoków), Rumunia – 8, Rosja – 1, Grecja – 7, Arabia Saudyjska – 2, Słowacja – 1, Syria – 1, Hiszpania – 3, Turcja – 7 (8 widoków), Ukraina – 8 (9 widoków), Watykan – 1 widok. W drukach zagranicznych naturalnie przewodzi Praga⁶. W części pierwszej (w *Knihopisie*) zarejestrowano 180 miejscowości lub ich części w ogółem 800 obrazach, na których stwierdzono 85 nazwisk artystów (mniej więcej jedna trzecia widoków miejscowości nie jest sygnowana) i 110 drukarni. W części drugiej (bohemika obcojęzyczne) zarejestrowano 310 miejscowości lub ich części w ogółem 1120 wizerunkach miejscowości, wśród których stwierdzono 210 artystów, i dotyczą one produkcji 230 drukarzy lub wydawców. Jeśli wyłączymy nazwy i nazwiska powtarzające się w obu częs-

⁶ Jako ciekawostka: do zwiększenia liczby widoków z Polski przyczynił się *Ogród królewski* Bartosza Paprockiego (Daniel Sedlčanský, Praha 1599), niestety sześć polskich miast przedstawionych jest nieoznaczonymi rycinami miast morawskich, wykorzystanymi wcześniej w innym dziele Paprockiego (*Zrcadlo Slavného Margkrabstvj Morawského...*, Olomouc, Bedřich Milichthaler – dědici 1593). Zob.: L. Blažková, *Veduty v české tiskařské produkci do roku 1620*, [w:] *Shorník k 80. narozeninám Mirjam Bohatcové* (red. A. Baďurová), Praha, Knihovna Akademie věd ČR 1999 (2000), s. 28–29, č. 26; P. Večeřová, *Diadochos Bartoloměje Paprockého z Hlohol a Paprocké Vůle, tamže*, s. 362.

2. Personifikacje Sprawiedliwości (Iustitia), Pokoju (Pax) i Walki (Bellum, z atrybutem boga walki Marsa), Hugo Grotius: *De Jure Belli Ac Pacis Libri tres...* Amsterdam: Jansz van Waesberghe – officina, 1720 (karta przedtytułowa, sign. Biqer [?]), Biblioteka Akademii Nauk Republiki Czeskiej

ciach, razem chodzi o 400 miejscowości w 1930 widokach, 300 nazwisk artystów oraz 340 drukarzy i wydawców. Różnica w liczbie widoków odnalezionych w *Knihopisie* i w bohemikach obcojęzycznych jest w zasadzie proporcjonalna do różnicy w całkowitej liczbie zapisów, jakie zawierają obydwie spisy (*Knihopis* 17 631, bohemika zagraniczne 26 tys.)⁷.

⁷ M. Bohatcová w swoim opracowaniu *Topografické motivy v české knize 17. století*, „Umění” 31, 1983, s. 462, oczekiwała od obcojęzycznych bohemików „znacznie większych topograficznych korzyści”. Według jej oceny „największy i najbardziej znaczący udział bez wątpienia mają pośrednie bohemika wydrukowane poza granicami, w europejskim kontekście, włączone do Czech poprzez osobę swego autora (np. Václav Hollar)”. Przypuszczenia sformułowane przez M. Bohatcovą są nadal ważne po wydaniu naszej publikacji, ponieważ tzw. treściowe bohemika (dzieła drukowane za granicą odnoszące się do naszego kraju poprzez osobę autora, okoliczności swego powstania czy swoją treść, wymagają skomplikowanych badań bibliograficznych, i pozostaje jeszcze wiele do ustalenia.

L. Blažková⁸ zwróciła uwagę, że badanie wedut w książkach nie zostało do tej pory przez czeskich uczonych docenione, trudne do zdobycia są też informacje pochodzące ze źródeł prymarnych. To, że obiektem studiów projektu grantowego nie była wyłącznie „czysta” weduta, ale i te widoki, w których sylwetka miasta czy jego części tworzyła jedynie motyw towarzyszący jakiejś scenie, poszerza przydatność sporządzonego spisu dla tych badaczy, których interesują także inne niż weduta elementy historycznej ilustracji książkowej. Do publikacji drukowanej i na CD-ROM, które powstały jako efekt przeprowadzonych studiów, dzięki szerokiemu pojmowaniu tego, czym są widoki miejscowości, weszły ilustracje z bardzo różnymi tematami – kompozycje alegoryczne i emblematyczne, portrety, sceny z życia codziennego, wydarzenia wojenne, społeczno-towarzyskie, uroczystości państwowe i kościelne, sceny z życia misjonarzy itp. Prócz tego omawiany spis druków z wizerunkami miejscowości jest pewnego rodzaju sondą tematyki ówczesnej literatury. Mamy nadzieję, że stanie się on solidną bazą do poszerzania, uzupełniania i korygowania zgromadzonych dotąd danych. Może też przy pomocy specjalistów z dyscyplin pokrewnych oraz bibliotekarzy opiekujących się historycznymi zbiorami bibliotecznymi przyczyni się do rozwoju czeskich i zagranicznych studiów nad wedutą jako taką. Nasza publikacja stanowi prezentację doświadczeń z pierwszej próby ich przeglądu w tym rodzaju dokumentów i płynącą z tego metodę, zarówno dla ewentualnych następców w tego typu badaniach, jak i dla autorek. Traktujemy ją raczej jako pewien pomysł, który poddajemy publicznej dyskusji, licząc na ewentualne korekty i uzupełnienia podjętych badań. Ważne jest to i dlatego, że zwłaszcza w czeskim środowisku naukowym weduta książkowa nie cieszyła się dotąd należytą uwagą. Stwierdzenie to w zasadzie można rozciągnąć na dawną grafikę książkową w ogóle. Pozostawianie jej raczej na marginesie zainteresowań historyków sztuki wynika zapewne z powodu niedoceniań jakości tego rodzaju twórczości. Nie jest to jednak jedyna ani też główna przyczyna. Do tego, że studia nad wedutą książkową u nas nie rozwinęły się, przyczynił się również trudny dostęp do informacji z bezpośrednich źródeł. W Republice Czeskiej dotąd dla badaczy kultury dawnej książki najłatwiej dostępnym źródłem danych był *Knihopis*, ponieważ biblioteki przechowujące zbiory historyczne nie posiadały katalogów innych niż autorskie, tak więc jakiegokolwiek wyszukiwanie tematyczne polegało na przeglądaniu ich karta po karcie. Obecnie wraz z nadejściem nowych technologii i zmianami w podejściu do zbiorów historycznych ta sytuacja zmienia się⁹. Połączony spis widoków miejsco-

⁸ L. Blažková, *Veduty v české tiskařské produkci do roku 1620*, [w:] *Sborník k 80. narozeninám Mirjam Bohatcové* (red. Anežka Baďurová), Praha, Knihovna Akademie věd ČR 1999 (2000), s. 11–12.

⁹ Przegląd sytuacji w odniesieniu do zbiorów historycznych zob.: A. Baďurová, *Zbiory dawnej książki w Republice Czeskiej: stan ich opracowania bibliotecznego i wykorzystanie naukowe*, „Roczniki Biblioteczne” 1999, R. 43, s. 69–103. Wersja czeska: *Historické knižní fondy v České republice a současný stav jejich knihovnického zpracování*, Sborník archivních prací 53, 2003, č. 2, s. 641–684. Por.: *Handbuch deutscher historischen Buchbestände in Europa*. Herausgegeben von Bernhard Fabian. *Tschechische Republik. Band 1. Prag. Teil. 1–2*. Bearb. von Vlasta Faltysová

wości może obecnie powstać z obu części naszego spisu wedut i przygotować punkt wyjścia do podobnych badań, których podstawy metodyczne sformułował H. Meyer¹⁰, a u nas także, w odniesieniu do praskich wedut, podejmował ten problem V. Hlavsa¹¹.

Zakończenie realizacji grantu nie zamknęło rzecz jasna opracowania widoków obcojęzycznych drukowanych bohemików – studia w historycznych zbiorach są kontynuowane równocześnie z opisem bibliograficznym nowo odkrytych, obcojęzycznych wydań bohemików i, co za tym idzie, uzasadnione jest oczekiwanie na liczne, interesujące odkrycia, także z punktu widzenia wedut. Niemniej jednak, nawet dotychczas uzyskane dane charakteryzują w sposób czytelny podstawowe tendencje rozwoju motywów topograficznych ilustracji książkowej w produkcji drukarni krajowych. Po raz pierwszy też rejestrują widoki miejscowości z naszego terytorium w tej części produkcji zagranicznej, która ze względu na swoją bohemistyczną treść jest rejestrowana przez retrospektywną bibliografię narodową.

Równocześnie z przygotowywaniem bibliografii bohemików obcojęzycznych oddział księgoznawczy sprawuje pieczę nad własnym, wprawdzie niewielkim, bo liczącym ok. 25 tys. woluminów, księgozbiorem historycznym KNAV, ale bynajmniej nie ubogim pod względem zakresu tematycznego. Nowe możliwości technologiczne i kuszące historyczne opowieści ukryte w starych książkach zachęcają wprost do podejmowania projektów mających na celu ułatwienie dostępu do nich, przy jednoczesnej właściwej ochronie zbiorów. W KNAV tematem pierwszego projektu udostępniania cyfrowego elementów graficznych dawnej książki drukowanej były sygnety drukarskie i wydawnicze z druków XVI i XVII w., zachowanych we własnym księgozbiorniku. Sfotografowane zostały one jeszcze tradycyjnym aparatem, ale zapisane zostały na CD-ROM-ie ze szczegółowym opisem i w porządku umożliwiającym wyszukiwanie według różnych tematów, nie tylko z motywów sygnetów, lecz także z treści dzieł, w których zostały zamieszczone¹². Nośnik ten zawiera 631 podobizn sygnetów drukarni i wydawców z 59 miast 9 krajów europejskich. Najliczniej reprezentowane są Niemcy (187), Szwajcaria (114), Francja (108) i Włochy (107). Przy każdym sygnecie zamieszczono skrócony opis egzem-

– P. Pohlei unter Mitarbeit von V. Streit. Hildesheim-Zürich-New York 2000, s. 236, 276.; Band 2. *Schloßbibliotheken unter der Verwaltung des Nationalmuseums in Prag*. Bearb. von P. Mašek u. a. Hildesheim-Zürich-New York. 1997, s. 309.; Band 3. *Böhmen, Mähren*. Bearb. von V. Streit, V. Faltysová, P. Pohlei, J. Vobr u. a., Hildesheim-Zürich-New York 1998, s. 328.

¹⁰ H. Meyer, *Grenzen, Aussichten und Methoden der Auswertung des Städtebildes für die Geschichtsforschung*, [w:] *Historische Zeitschrift* 1934, 150, s. 306–311.

¹¹ V. Hlavsa, *Praha a její život do poloviny 17. století v grafických listech*, [w:] *Pražský sborník historický* 6, 1971, s. 146.

¹² H. Beránková, M. Růžicková, A. Baďurová, *Signety tiskařů a nakladatelů ze 16. a 17. století v tiscích z fondu Knihovny Akademie věd ČR*, Praha, Knihovna Akademie věd ČR 2002, CD-ROM. Pomysł szczegółowego opracowania sygnetów z druków XVI i XVII w., zachowanych w KNAV, powstał w drugiej poł. lat 80. podczas przygotowywania drukowanego spisu druków z XVI w. Zob.: A. Baďurová, B. Brtová, *Soupis tisků 16. století ve fondech ZK-ÚVI ČSAV*, Praha, Základní knihovna – Ústředí vědeckých informací ČSAV 1987–1988, 3 tomy.

plarza, w którym go znaleziono. Są też dane: autor, tytuł, rok, miejsce i data druku, format książki i sygnatura KNAV. Dalej dołączono informacje o kraju wydania, języku opisu, treści dzieła i o wzajemnych związkach poszczególnych sygnetów występujących w tej samej książce lub dziele wielotomowym. Znaczenie, jakie przypisywano tej prezentacji graficznej osobowości drukarza czy wydawcy, potwierdzają także podpisy twórców – odkryliśmy w sumie 37 nazwisk i monogramów, z których powtarzało się tylko dziesięć: Jost Amman 5 razy, Hans Holbein Mł. i Tobias Stimmer 3 razy, podobnie jak niezidentyfikowane inicjały TS i HS, i tylko dwukrotnie Hans Weidnitz, tzw. paryski „mistrz Wenus”, oraz inicjały IA i IR. Zreprodukowano wszystkie sygnety, a więc nawet i te pozornie identyczne, o ile przy porównaniu przejawiały choćby najmniejsze różnice (z różnicami rozmiarów włącznie). Jedynie w przypadkach, kiedy ten sam sygnet w jednym druku lub w publikacji wieloczęściowej został użyty wielokrotnie i bez jakichkolwiek zmian, prezentuje go tylko jedna reprodukcja, jednakże zawsze opatrzona uwagą, ile razy i gdzie sygnet został w druku umieszczony. Dla samego sygnetu rejestrowano wymiary, dewizę, technikę wykonania, twórcę sygnetu (jeśli był podpisany lub jego nazwisko zostało zidentyfikowane w literaturze fachowej) oraz za pomocą słów kluczowych określono zarówno główny motyw sygnetu, jak i towarzyszące mu elementy ornamentalne. Dołączone przypisy bibliograficzne informują o interpretacji opisanego sygnetu bądź o jego reprodukcji w wykorzystanej literaturze przedmiotu, jeżeli został w niej odnaleziony. Jako zadanie na przyszłość pozostaje kontynuacja opracowania sygnetów z druków XVIII w., przy niezbędnym uzupełnianiu istniejącego już zbioru sygnetów z XVI i XVII w.

W 2001 r. przystąpiono do szerszego projektu, którego pierwszy etap został zakończony. Przewiduje się jednak jego kontynuację¹³. Chodzi o *Digitalizację sygnowanych ilustracji w drukach 1501–1750 przechowywanych w zbiorach Biblioteki Akademii Nauk RC*¹⁴. Wyściowym źródłem informacji był katalog pomocniczy artystów, który został w KNAV utworzony dla jej zbiorów. Wszystkie znalezione widoki miejscowości zostały sfotografowane cyfrowo i szczegółowo opisane w bazie danych. Jednocześnie na nowo skatalogowano całe dzieło, dzięki czemu uwzględniono także elementy graficzne lub widoki niepodpisane. Efektem ubocznym projektu jest zatem nowoczesny katalog elektroniczny historycznego księgozbioru w postaci bazy danych, której zaletą jest przemyślany system możliwości wyszukiwawczych. Oprócz podstawowych danych o dziele, licznych słów

¹³ Informacje o planach digitalizacji cennych dokumentów ze KNAV zob.: A. Baďurová, *Der Altbestand an der Hauptbibliothek der Akademie der Wissenschaften, Prag – Seine Konservierung und seine Erschließung/The Old Collection of the Central Library at the Academy of Sciences, Prague – Its Conservation and Accessibility*, [w:] *Digitalisieren – Internationale Projekte in Bibliotheken und Archiven/Digitalization – International Projects in Libraries and Archives*, Berlin, BibSpider 2007, s. 13–24, 146–156.

¹⁴ Z druków opisywane były nie tylko ilustracje w wąskim tego słowa znaczeniu, te, które związane były z treścią, ale też elementy zdobnicze drukowanej książki.

3. Personifikacje Geniuszu autora, Inteligencji (z atrybutem Pallas Ateny), Lenistwa, Ignorancji i Literatury. César Vichard de Saint-Réal: *Oeuvres... Nouvelle Edition...* Amsterdam: François & Zacharias L'Honoré, 1740 (frontispis, sygn. Louis Fabrice Dubourgh, Pieter Tanjé), Biblioteka Akademii Nauk Republiki Czeskiej

kluczowych odnoszących się do jego treści oraz wykazu wcześniejszych właścicieli książki zawiera dla każdej zdigitalizowanej reprodukcji następujące dane:

1) artysta – autor wzoru: malarz, rysownik, autor wykonania – rytownik, rzeźbiarz, nie wyłączając zidentyfikowanych i niezidentyfikowanych sygnatur artystów (monogramy, inicjały, znaki);

2) hasła biograficzne: osoby, święci, postaci alegoryczne, postaci z mitologii antycznej, które przedstawia ilustracja;

3) technika graficzna: akwaforta, miedzioryt, drzeworyt i inne zidentyfikowane lub nieokreślone techniki;

4) typ elementu: frontispis, graficzna karta przedtytułowa lub tytułowa, sygnet drukarski lub wydawniczy, ilustracja do tekstu, inicjał, winieta, fryz, mapa, herb;

5) temat: alegoria, motywy antyczne i mitologiczne, tematyka sakralna, portret, wydarzenie historyczne, militaria – tematyka wojskowa, tematyka geograficzna – weduty, krajobraz, botanika, sprawiedliwość – prawo – kara, życie codzienne, gry – sport – polowanie, heraldyka, wnętrze, medycyna, architektura, ilustracja techniczna, nauka i sztuka, dekoracja, numizmatyka;

6) słowa kluczowe: indywidualne elementy ilustracji, poszczególne przedmioty lub wybrane atrybuty;

7) hasła geograficzne;

8) datowanie ryciny;

9) lokalizacja ryciny;

10) wiek 16–18.

Ogółem według tego schematu wpisano do bazy danych 510 opracowanych książek ze zidentyfikowanymi ilustracjami. Uporządkowane wg dat wydania zawierają: 12 opisów z XVI w., 136 z XVII w. i 362 do połowy XVIII w. Najwięcej z nich powstało we Francji (130 druków), następnie w Niemczech i Holandii (po 120 druków), natomiast produkcja pozostałych krajów liczy mniej niż połowę: ok. 50 dzieł wydrukowanych na terytorium czeskim, po 25 druków pochodzi z Włoch i Wielkiej Brytanii, po 10 książek z niderlandzkich i węgierskich warsztatów drukarskich. Z innych terytoriów mamy w naszych zbiorach jedynie bardzo mało druków z podpisanymi ilustracjami: Szwajcaria 6, Hiszpania, Węgry, Polska po 3 druki, Dania i Chorwacja po 1 druk. Ogółem wprowadziłyśmy do bazy danych 260 nazwisk drukarzy i 170 wydawców. Według językowego kryterium wiodące są dzieła w języku francuskim – 210, ale na drugim miejscu jest łacina ze 180 dziełami, po niemiecku opracowałyśmy 110 dzieł. W 20 przypadkach występuje angielski i włoski, językiem 6 dzieł jest czeski, a 4 dzieła są w języku hiszpańskim. Hebrajski występuje w 5 dziełach, a w 30 jest klasyczna greka. Jednak oba języki nie są ich głównymi językami, w większości chodzi o cytowanie tekstów przełożonych czy komentowanych po łacinie. Z tych to książek w ramach realizowanego projektu do dnia dzisiejszego zgromadzono i szczegółowo opisano ok. 3 tys. cyfrowych fotografii ilustracji, które są dziełem ok. 600 artystów. Ich podpisy występują zarówno w dołączonych do książki rycinach, przewyższających wymiarami format książki, z którą zostały współoprawione, jak i na bardzo drobnych winietkach i inicjałach pełniących czasem wyłącznie funkcję dekoracyjną.

Ilustracją książkową największych rozmiarów w naszym projekcie jest mapa ziemi Peszteńskiej, wykonana techniką miedziorytu i akwaforty, licząca w obramowaniu 747 × 555 mm i sygnowana G.D.C. Nicolai¹⁵ sc., pochodząca z trzeciej części dzieła Macieja Bela, *Notitia Hungariae Novae Historico Geographica*, wydanego w Wiedniu w 1737 r. przez Johanna Petera von Ghelen. W pierwszej części tego dzieła, które wydane było w roku 1735, jest najszersza zidentyfikowana

¹⁵ David Christof Nicolai (1701–1775). Zob.: U. Thieme, F. Becker, *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig 1942, Bd. XXV, s. 446 (dalej: Thieme-Becker).

ilustracja – widok Budapesztu o wymiarach 256 × 1408 mm, wykonany techniką akwaforty, sygnowany S. Mikoviny¹⁶ i A. Schmutzer¹⁷ sc. Vien. Najmniejsza jest akwafortowa winietka 15 × 65 mm, sygnowana B. Picart¹⁸ del [incavit] 1729, pochodząca z drugiej części dzieł zebranych Jeana Rabelais, wydanych w 1741 w Amsterdamie przez Jana Fryderyka Bernarda. Można też wspomnieć o małym, podpisanym, akwafortowym inicjale A, sygnowanym Harrewijn f. 27 × 28 mm, wkomponowanym w 8. wierszu, z przedstawieniem grzechu pierworodnego, w *Biblii* wydanej w Brukseli w 1700 r. przez François Foppensa. Inny niewielki element dekoracyjny to winietka drzeworytowa 26 × 33 mm sygnowana znakiem VLS (= Vincent Le Sueur), z dzieła Bernarda le Bouyer de Fontenelle *Oeuvres Diverses...* wydane w Paryżu w 1725 r. przez Michela Bruneta. Podobnie jak na dodatkach graficznych do tekstu, inicjałach i winietach, znajdujemy sygnatury autorów wzorów przedstawień i tematów, rytowników i rzeźbiarzy również przy sygnetach, stronach przedtytułowych i ozdobnych stronach tytułowych, przy herbach i godłach, fryzach. Znalazłyśmy tylko dwa herby z podpisem rytownika, a inicjałów z nazwiskiem twórcy także jest o wiele mniej niż winiet i fryzów, których reprezentacja jest proporcjonalna.

Pierwsze pobieżne analizy zebranych w bazie danych informacji o sygnowanych elementach zdobniczych z lat 1501–1750, zachowanych w zbiorach naszej biblioteki, wskazują na najczęściej stosowane techniki: 1050 to akwaforta, 530 – miedzioryt, 1020 miedzioryt w połączeniu z akwafortą, drzeworytów zidentyfikowano 270. Ryciny mogły jednak być otoczone ozdobnymi, drzeworytowymi ramami, jak np. miedziorytowe portrety czeskich władców w pierwszej części książki Jana Františka Beckovskiego, *Poselkyně Starých Přiběhův Českých Aneb Kronyka Czeska...* (Jan Karel Jeřábek, Praha 1700). Tę orientacyjną statystykę należy przyjąć ze świadomością, że nie zawsze można było te techniki, mimo licznych konsultacji, jednoznacznie określić.

Przy pracy nad projektem doszliśmy do wniosku, że pod koniec XVII i w XVIII w. następuje w ikonologii zwrot w stronę indywidualizmu. Alegoria upodabnia się do mitologii antycznej, artyści zapożyczają z mitologii starożytnej atrybuty bogów i bogiń, aby za ich pomocą lepiej zdefiniować cechy postaci alegorycznych. Towarzyszą im symbole, których odczytanie jest dziś niełatwe. Jedna postać alegoryczna może mieć różne atrybuty, określające jej funkcję według subiektywnego wyboru artystów. Zarówno alegoria, jak i mitologia antyczna są w całym naszym zbiorze sygnowanych ilustracji i elementów dekoracyjnych najczęstszym tematem. Występują też często różne rodzaje ornamentu (przede wszystkim w winietach, fryzach, inicjałach itp.).

¹⁶ Mikoviny (1700, Ábelová – 1750, Trenčín), Thieme–Becker XXIV, s. 553.

¹⁷ Andreas Schmutzer (1700, Wien – 1740), Joseph Schmutzer (1683, Wien – 1740), Thieme–Becker XXX, s. 183.

¹⁸ Bernard Picart (1673, Paris – 1733, Amsterdam), Thieme–Becker XXVI, s. 572–573.

Najczęściej przedstawianym tematem w całym naszym zbiorze sygnowanych ilustracji i zdobnictwa jest antyczna mitologia (690) i alegorie (640), które zazwyczaj występują razem. W dużej liczbie (600) obecne są ilustracje z motywami fauny (głównie chodzi o wyobrażenia w naukowych traktatach zoologicznych), mało jest natomiast tego typu ilustracji z zakresu botaniki i prawa. Często występuje tematyka religijna (520 razy), biblijne motywy i postacie, portrety czy wydarzenia z żywotów świętych, także indywidualne portrety (530). Są też ilustracje do literatury pięknej (240), militaria, heraldyka. Architektura stanowi motyw 80 ilustracji itd. Wśród alegorycznych postaci na podpisanych ilustracjach, które zostały opisane, najczęściej występuje Sprawiedliwość (Iustitia) i Sława (Gloria) – w 27 obrazach, Czas (Chronos) w 26, Wiara (Fides) w 18, Prawda (Veritas) w 13. Inne postacie przedstawiano nieco rzadziej.

Badanie ilustracji i wprowadzanie ich do bazy danych wskazało także na związki z niektórymi znanymi dziełami malarskimi, którymi inspirowali się twórcy ilustracji. Na przykład w pierwszej księdze francuskiego tłumaczenia *Metamorfoz* Owidiusza, wydanych w 1702 r. w Amsterdamie u Pietera i Joana Blaeu, znajduje się miedzioryt 159 × 217 mm, z boginią Junoną, która oczami martwego stuokiego Argusa zdobi pióra swych pawi. Rycina ta uderzająco przypomina obraz Rubensa z 1611 r. Odnaleziono kilka akwafort wg Rubensa w edycjach z XVII i XVIII w. W bazie danych znalazł się szereg ilustracji stworzonych na podstawie obrazów znanych malarzy, takich jak Paolo Veronese, Tiziano Vecellio, Carlo Caliari, Jacopo Tintoretto, Lodovico i Annibale Carracci, Hans Holbein Mł., Noël Jouvenet i wielu innych.

Jednocześnie z powtórным katalogowaniem druków z podpisanymi ilustracjami wybierane są także ze zbioru do całościowego zdigitalizowania takie druki, które są szczególnie cenne, egzemplarze w złym stanie fizycznym czy często zamawiane przez czytelników. Zdigitalizowane kopie pomogą chronić oryginały przed negatywnymi skutkami wypożyczenia i jednocześnie umożliwią badaczom za pośrednictwem internetu dostęp do nich i analizowanie ich na odległość.

Nasze plany systematycznego udostępniania graficznych dodatków do tekstu w starych drukach wynikają z przekonania o tym, że ilustracja książkowa stanowi ważny element książki drukowanej, stanowiąc jednocześnie znaczące źródło wiedzy zarówno o współczesnych wydarzeniach, jak i przyczynek do dziejów kultury w najszerszym znaczeniu, a więc także do dziejów poszczególnych dyscyplin naukowych. Wskazuje na duchowy klimat epoki, odzwierciedla stosunki polityczne, ekonomiczne i socjalne. Przy tym jest nierozzerwalnie powiązana zarówno z tematyką i typograficzno-ikonograficznym kształtem książki, której jest częścią, jak i ze społeczną funkcją produkcji drukarskiej i rozwojem sztuki graficznej, ponieważ także na nią przenosi się specyficzny charakter książki jako medium komunikacyjnego. Wraz z książką ilustracja niesie konkretne przesłanie informacyjne, a jej problematyka jest związana również z wynikami studiów porównawczych różnych sposobów komunikacji ludzkiej z punktu widzenia ich funkcji, wpływu

na treść przekazu i gotowość do przekazywania informacji. Według niemieckiej badaczki Renate Pieper tak szeroko sformułowany program badawczy nie był dotąd systematycznie prowadzony¹⁹. Jego realizacja związana jest oczywiście z koniecznością współpracy interdyscyplinarnej, ale przede wszystkim z rozległym badaniem źródeł. W przypadku książek z epoki składu ręcznego, z całym szacunkiem do tego, co już zostało zrobione, do sytuacji w księgozbiorach historycznych w Republice Czeskiej możemy również odnieść słowa kolegów holenderskich, P. van Huissteda i J.P.J. Brandhorsta, że obszerny materiał ikonograficzny w tym typie dokumentów to ciągle *terra incognita*²⁰. Staramy się więc przyczynić do jej poznania poprzez przygotowanie pierwszego, niezbędnego etapu poszukiwań, tj. lokalizacji elementów ikonograficznych w książkach z powierzonego nam zbioru historycznego oraz w innych kolekcjach, które opisałyśmy na potrzeby *Bibliografii bohemików obcojęzycznych*. Mamy nadzieję, że w ten sposób zachęcimy badaczy do podejmowania interdyscyplinarnych działań prowadzących do rozwiązywania różnorodnych problemów, które kryją się w książce drukowanej minionych wieków.

Tłumaczenie Anna Rusnok

Spis wedut został opublikowany w trzech częściach i przekazany do dystrybucji:

Lenka Blažková, *Vyobrazení měst a jiných lokalit v tiscích 16.–18. století (se vztahem k území České republiky). I. Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století*. Předmluva a úvod Anežka Baďurová. Praha, Knihovna Akademie věd 2002. 161 s. + příl.; Lenka Bártová – Anežka Baďurová, *Vyobrazení měst a jiných lokalit v tiscích 16.–18. století (se vztahem k území České republiky). II/1. Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků z let 1501–1800*. Textová část a soupis. II/2. Rejstříky + CD-ROM. Praha, Knihovna Akademie věd ČR, v. v. i., 2008. 410 s. + 13 příl.

¹⁹ R. Pieper, *Die Vermittlung einer Neuen Welt. Amerika im Nachrichtennetz des Habsburgischen Imperiums 1493–1598*, Mainz, Verlag Philipp von Zabern, 2000, s. 4: „Ein systematischer Vergleich verschiedener Kommunikationsmedien hinsichtlich ihrer Funktion, ihres Einflusses auf den Inhalt von Meldungen und der Geschwindigkeit der Informationsvermittlung steht daher bislang noch aus”.

²⁰ P. van Huisstede, J.P.J. Brandhorst, *Dutch Printer's Device 15th–17th century. A Catalogue. With CD-ROM. Vol. I: A–J*, Nieuwkoop, De Graaf Publishers 1999, s. 5: „However, the systematic collection of large quantities of pictorial material is somewhat of a terra incognita even for most art historians”.

Digitalization of Illustrations from Old Books in the Library of the Academy of Sciences of the Czech Republic

Summary

A research project, *Views of towns and other locations in 16th–18th century printed books*, carried out by the bibliology section of the Library of the Academy of Sciences of the Czech Republic (KNAV), includes the creation of an inventory of drawings from books printed within the territory of today's Czech Republic and in foreign workshops from the period if the subjects of illustrations were located within that territory. The information is classified according to probable links between authors (the printer/the work's author/the illustrator) and their collaboration, and according to the use of specific topographical motifs and graphic techniques. Several reference or cross-reference lists are being compiled, including lists of towns and persons, as well as a chronological list according to the dates on which the illustrations were made. The compilers have included all views of towns, even when the views were just parts of bigger compositions. This work has produced material to be published in print and on CD-ROM – material that is an important source for scholars studying old book illustrations. The work on the inventories is being continued and the researchers also take into account graphics in printed foreign-language materials related to Bohemia. The previous CD publication included 16th and 17th century printers' and publishers' signets from the KNAV collections. In 2001 there was the launch of the project *Digitalization of signed illustrations in printed materials from 1501–1750 kept in the Library of the Academy of Sciences of the Czech Republic*. The first stage of the project is completed and a continuation is being planned. In the process, the scholars created a database in the form of a modern electronic catalogue of this historic collection. The information contained in the database can facilitate interdisciplinary collaboration on research into various aspects of books printed in the past.